

मराठी ग्रामीण कथेत प्रतिमा इंगोले यांचे स्थान-एक शोध

श्री. अनजय व्ही. मुरादे एम.एम. (मराठी), एम.एड., एम.फिल.

सारांश :- प्रतिमा इंगोले ह्यांनी स्वतःच्या तंत्राने कथाशैली विकसित केली. तिला नवा आशय दिला. नवी भाषा व नव्या प्रतिभा दिल्यात. त्यांच्या कथेची भाषा पूर्णतः ग्रामीण वऱ्हाडी आहे. आशयाचे वैविध्य असलेल्या त्यांच्या कथा आहेत. विदर्भात उध्व शेळके आणि मनोहर तल्हार या दोन वऱ्हाडी कथाकारांनंतर सातत्याने वऱ्हाडी कथा लिहिणाऱ्या कथाकार म्हणून प्रतिमा इंगोले यांचे नांव घेतले जाते. ग्रामीणता हे त्यांच्या कथांचे मूल्य आहे. त्यांची कथा ग्रामीण जीवनास अर्थपूर्णता प्राप्त करून देते. ग्रामीण जीवनातील दैनंदिन वापरातील म्हणीचा व अस्सल वऱ्हाडी भाषेचा जाणीवपूर्वक वापर करून त्यांनी कथेला जीवंतपणा प्राप्त करून दिला आहे.

ग्रामीण जीवनातील शैक्षणिक मागासलेपणा, अडाणीपणा, स्त्रियांचे शोषण त्यांनी त्यांच्या कथेतून बेधडकपणे मांडले. इंगोले यांची कथा आशय, आभिव्यक्ती व शैलीच्या दृष्टीने इतर प्रादेशिक कथांपेक्षा निश्चितपणे वेगळी आहे. त्यांच्या ग्रामीण कथेने मराठी ग्रामीण कथेची क्षितीजे निश्चितच विस्तारली गेली आहेत.

प्रस्तावना: ग्रामीण कथेची सुरुवात हरिभाऊंच्या शकाळ तर मोठा कठीण आला!१ या कथेपासून झालेली आहे. १९ व्या शतकात उदयास आलेली मराठी कथा पुढे शरत्काळ, शमनोरजन, शकिलोस्कर, शकरमणूक इ. मासिकांमधून आकारस येत गेली. ग्रामीण जीवनाविषयीच्या वाङ्मयीन जाणिवा मराठी साहित्यात प्रथमतः वि.स. सुखठणकरांनीच निर्माण केल्या ग्रामीण जीवनाची अनुभूती ग्रामीण कथेतून व्यक्त होते. शेवटी ग्रामीणत्व हे ग्रामीण जीवनातून अनुभवास येणाऱ्या जीवंत वास्तवातच दडलेले असते. ग्रामीण साहित्याची व्याख्या करतांना डॉ. नागनाथ कोतापल्ले म्हणतात, १९ग्रामजीवनातून फुलणारे ग्रामीण वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य होय, १९ उध्व शेळके, द.मा. मिरासदार, शंकराव खरात, ग.दी माडगुळकर, रा.रं.बोराडे, अण्णाभाऊ साठे, मधु मंगेश कर्णिक या कथाकारांनी ग्रामीण कथेला एक वेगळे अस्तित्व प्राप्त करून दिले.

शंकराव खरातांच्या कथेत बलुतेदार, बेरड, हरिजन यांचे प्रातिनिधिक दुःख पहावयास मिळते. त्यांचे लेखन व्यक्तिचित्रप्रधान असे आहे.

उध्व शेळके यांनी खेड्यातील दुःख, दारिद्र्य, अज्ञान यांचे चित्रण केले. सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेमुळे दलित वर्गावर होणारा अन्याय, त्यातून वाढ्याला येणाऱ्या व्यथा, वेदनाचे चित्रण त्यांनी आपल्या कथामधून प्रभाविपणे केले. यासाठी त्यांनी विदर्भातला ग्रामीण परिसर निवडला.

शंकर पाटील यांनी ग्रामीण शेतकरी वर्गाचे अज्ञान, अंधश्रद्धा, भोळ्या समजुती यावर घटनाप्रधान कथा लिहिल्या. त्यांची कथा सातत्याच्या परिसरात रंगतांना दिसते.

रा.रं.बोराडे यांच्या कथा खेडेगावातील दुःखाचा वेध घेतात. त्यांच्या कथांमधून ते खेड्यातील लोकांच्या समस्यांची गुंतागुंत सोडविण्याचा प्रयत्न करतात.

ग.दि. मांडगुळकरांनी रेखीव, कलापूर्ण वास्तव व प्रत्ययकारी व्यक्तिचित्रणातून आपले मर्यादित कथाविश्व रंगविले.

मधु मंगेश कर्णिकांनी कोकणी जीवनात निसर्गसौंदर्याबरोबरच दारिद्र्याने ग्रासलेली माणसे त्यांच्या कथांमधून रंगविली

आनंद यादवांच्या कथेत ग्राम जीवनातील ताण - तणावाबरोबरच त्याला अनुकूल असे वातावरणही येते. त्यांच्या कथेतील व्यक्ती दुःखी असल्या तरी त्या दुःखाचे प्रदर्शन मांडीत नाहीत त्यांनी रेखाटलेली व्यक्तिचित्रे ग्रामिणतेचा प्रत्यय देतात. आनंद यादवांची कथा आणि प्रतिमा इंगोले यांची कथा बघीतल्यास असे दिसते की, यादवांची कथा ही प्रामुख्याने शेतीवर घडणारी कथा आहे. म्हणून त्यांच्या कथेत शेतीशी संबंधित मोटक्या, हीर, माळवं, खुरपी, जळण, मोट, कडंब, गवत इ. शब्द येतात तर इंगोले यांची कथा ही ग्रामीण जीवन चित्रित करणारी असल्यामुळे ग्रामीणत्वाच्या खुणा असणारे शब्द त्यांच्या कथेत जागोजागी पसरलेले दिसतात. जसे - पयसे, तमाशा, मुखोटा, कवतीक, दिवाई, इनसट, रायतान, सपन, देवधरम, जोळन्हाणी, हिंडगोळा, पाटलीनबाई, वाडा, माळी, चिखल, धुयमाती, गळणी, हिर, रांदन, मालकीण इ. जगदीश कदम, राम निकम, सुरेश जाधव, सदानंद देशमुख, शंकर सखाराम, प्रभाकर हरकळ इ. नव्या कथाकारांच्या कथांमधूनही ग्रामीण माणसांच्या व्यथाकूल मनाचे चित्रण येते.

ग्रामीण स्त्री मनाचे चित्रण करणाऱ्या १९७५ च्या आसपास लेखन करणाऱ्या कथाकारात गणेश आवटे हे एक महत्वाचे लेखक आहेत. त्यांच्या शकागूद ह्या कथा संग्रहातील कथेत अशा गुदमरणाऱ्या ग्रामीण स्त्री-मनाचे चित्रण प्रकर्षाने येते.

महोदव मोरे हे ग्रामीण कथाकारांच्या तिसऱ्या पिढीतील आणखी एक महत्वाचे कथाकार आहेत. आजपर्यंत ग्रामीण कथेच्या कक्षेबाहेर राहिलेले विषय आपल्या कथेतून त्यांनी उभे केले. वेश्या, मेहतर समाज, मोटार ड्रायव्हर, मिस्त्री, जोगतिनी, क्लीनर, त्यांचे जगणे, आणि त्यांचे दुःख हे त्यांच्या कथेचा विषय बनले. त्यांचा श्रुतिाकश हा पहिला कथासंग्रह होय.

वरील सर्वांनी ग्रामीण कथेला एक वेगळा आशय, वेगळे रूप, वेगवेगळी भाषा देवून फुलवित असतांना, विदर्भात उध्व शेळके आणि मनोहर तल्हार या दोन वऱ्हाडी कथाकारांनंतर सातत्याने वऱ्हाडी कथा लिहिणाऱ्या कथाकार म्हणून प्रतिमा इंगोले यांचे नाव आवर्जून घेतले जाते.

प्रतिमा इंगोले यांची कथा विदर्भाच्या परिसरात आकारास व नावारूपास आलेली आहे. ग्रामीणता हे त्यांच्या कथेचे मूल्य आहे. त्यांनी जाणीवपूर्वक वऱ्हा जीवनाचे चित्रण आपल्या कथांमधून आत्मियतेने केले आहे. ग्रामीण स्त्रियांच्या भावविशवांचा, समस्यांचा, त्यांच्या दुःखांचा, वेदनेचा आणि स्त्रियांच्या शोषणाचा पाढा इंगोलेच्या कथेमध्ये वाचावयास मिळतो. त्यांच्या कथा ह्या स्त्रियांच्या जीवनावर आधारीत आहे. ग्रामीण वऱ्हाडी बोली हे इंगोले यांच्या कथांचे विशेष आहे. विदर्भामध्ये मधुकर वाकोडे यांच्याखेरीज वऱ्हाडी बोलीचा वापर दुसऱ्या कुण्या लेखकाने मोठ्या प्रमाणात केला नाही. इंगोलेंनी तो सुरुवातीपासून तर शेवटपर्यंत केला. बहुतांश ग्रामीण लेखकांनी संवाद वऱ्हाडीत तर निवेदन हे नागर बोलीत केले आहे. परंतु इंगोलेच्या कथेत संवाद व निवेदन हे दोन्ही वऱ्हाडी बोलीतच पहावयास मिळते, त्यांनी निवेदनासाठी वऱ्हाडी भाषेचा वापर केल्यामुळे वातावरणनिर्मिती करणे त्यांना सहज शक्य झाले निवेदन आणि संवादात अतिशय सूक्ष्म भाषिक फरक जाणवतो. “मोठ्या वाड्यात तसं खटलंच व्हतं. त्यानं शिवपातई लयच उरे! टान त्या आत्याबाईंचं एक बरं व्हतं का, शतचं उरलंका सकावून तहाच्या तहा म्हने” (लेक भूईची, पृ.४०) ही झाली इंगोले यांच्या कथेतील निवेदनाची भाषा तर “पुंजे! आंग धुयाले घरी जासीन तं भांडे आनजो वं! व्हजी आत्याबाई” (लेक भूईची, पृ.४०) ही झाली संवादाची भाषा. ग्रामीण परिसरातील ग्रामीण बोलीचा वापर, प्रासादिक ओघवती रचना, ग्रामीण वाक्यप्रचार व म्हणीचा वापर असलेल्या

खुमासदार शैलीने प्रादेशिक वातावरण निर्मितीला मदत झाली आहे. भाषा ही दर बारा कोसावर बदलणारी असते असे म्हणतात. इंगोले यांनी त्यांच्या कथेमध्ये ग्रामीण म्हणी आणि वाक्यप्रचारांच्या वापरामुळे प्रादेशिकता जोपासली आहे.

‘‘हे हिंडल्याले देली गाय, अन धावू धावू गोठानावर जाय!’’

‘‘आला चव त केला देव, नाचीतं हरहर मादेव!’’

अशा प्रकारच्या जुन्याच परंतु त्यांचा परिणामकारक वापर करून त्यांच्या कथा फुलत जातात. त्यांच्या बहुतांश कथांमधून त्यांनी ग्रामीण स्त्रियांचे भावविश्व उलगडून दाखविले आहे. त्यामुळे कथेतील वैशिष्ट्यापूर्ण शब्दावली जसे - घळोसी, सिन्नारली, खिजळ, बयना, संव्या, बरसर, गादेल इ. शब्दांचा त्या अगदी सहज करतात तर ग्रामीण जीवनातील दैना चित्रित करण्यासाठी -

‘खेळ्याची वस्ती आन दाच खाय निस्ती’

‘अळजीब खाये तर पळजिब वाट पाये’

‘हाती नायी ढेला अन करे गलबला’

इत्यादी म्हणींचा वापर इंगोले त्यांच्या कथांमधून करतात. या म्हणींमध्ये ग्रामीण जनजीवनाचे पारंपरिक शहाणपण साठविले आहे. त्यात जीवनानुभवांचा अर्क उतरल्याने काव्यात्मकताही आली आहे. त्यांच्या कथेतील भाषेला लोकभाषेची जोड आहे. त्यांच्या कथेचे लोकमंडमय आणि लोकसंस्कृती यांच्याशी एक नाते आहे. इंगोले यांनी वऱ्हाडी ग्रामीण जीवन अनुभवले असल्यामुळे त्यांनी वऱ्हाडी लकबींचा वापर करून कथेतील पात्रनिर्मिती केली आहे. आशयदृष्ट्याही इंगोले यांच्या कथेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. त्यामुळे इंगोले यांची कथा अस्सल वऱ्हाडी ठरते. वऱ्हाडी भाषा ही त्यांच्या कथेची मर्यादा जरी असली तरी ती मर्यादा लोकांकडून वैशिष्ट्यापूर्ण ठरते. ग्रामीण कथालेखिकामध्ये इतक्या पोटतिडकीने लेखन करणाऱ्या प्रतिमा इंगोले ह्या एकमेव आहेत.

इंगोले यांच्या कथेतील स्त्री शोषिक, संयमी अशी आहे. ती बंड करून उठत नाही तर मुकाब्याने वेदना सहन करते. अस्सल लोकजीवन, ग्रामीण संस्कृती, रीतीरिवाज सूक्ष्मपणे मांडण्याचे कसब त्यांच्या कथेत आहे. रंजनता हा गुण त्यांच्या कथेत येत असला तरी त्यांची कथा गांभीर्याने काहीतरी सांगण्याचा सतत प्रयत्न करत असते. सर्व बाजूंनी नागवली जाणारी स्त्री इंगोले यांच्या कथांच्या केंद्रस्थानी आहे. प्रतिमा इंगोले ह्यांनी त्यांच्या कथेतून जे ग्रामीण स्त्रीचे जीवनदर्शन घडविले आहे ती स्त्री कशी आहे, हे आनंद यादवांच्या शब्दात सांगायचा झाल्यास, ‘‘ही स्त्री आधुनिकतेची जाणीव झालेली, स्वतःच्या स्त्री-अस्तित्वाचे भान आलेली, पुरुषाला त्या भानाचे स्पष्टपणे जाणीव देणारी, स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडणारी स्त्रीजीवनाची सामाजिक दुय्यम स्थानाची आपआपसात चर्चा करणारी अशी मनस्वी आधुनिक ग्रामीण स्त्री त्यांच्या साहित्यातून प्रगट होवू लागली आहे. वयात आलेल्या मुलीच्या नवथर भावनांचे चित्रण तर ही कथा करतेच पण तिच्या यौवनाच्या शोषिक नजराही तेवढ्याच ताकदिने चित्रित करते.

इंगोले यांनी त्यांची कथा अधिक जीवंत होण्यासाठी जागोजागी म्हणीं अणि वाक्यप्रचारांचा उपयोग केलेला आहे. स्त्री भावविश्व व्यक्त करणाऱ्या ह्या म्हणी आहेत. या म्हणींमध्ये ग्रामीण जीवनाचे पारंपरिक शहाणपण साठविले आहे. बहिणाबाई चौधरी यांची कविता सोडली तर त्यांनंतर प्रतिमा इंगोले यांचाच हा कथेच्या बाबतीतील नवखा प्रयोग दिसतो. माडगुळकरांप्रमाणेच इंगोले यांची कथा वास्तववादी आहे. मात्र शैली माडगुळकरांप्रमाणे सरळ, एकपदरी निवेदनात्मक नाही. ग्रामीण कथेत बऱ्याच ठिकाणी येणारे निसर्ग वर्णने, भौगोलिक वर्णने इंगोले यांच्या कथेत आजिबात दिसत नाही. मात्र माटे यांच्या कथेप्रमाणे ती प्रबोधन नक्की करते.

एक स्त्री लेखिका म्हणून इंगोले यांनी त्यांच्या कथांमधून वास्तवाच्या पातळीवर जे ग्रामीण माणासाचे जगणे, सुख-दुखे, इच्छा, मानसिकता, स्वप्ने, समाजातील स्थान, परिस्थितीशी झुंज, माणुसकी, दैव यांचे चित्रण केलेले आहे ते स्त्री जाणिवेतून केलेले आहे आणि एका स्त्रीने एका स्त्रीविषयी स्त्री-जाणिवेतून केलेले हे चित्रण इंगोले यांच्या कथांचे वैशिष्ट्या ठरते.

इंगोले यांची कथा आशय, अभिव्यक्ती व शैलीच्या दृष्टीने इतर प्रादेशिक कथांपेक्षा निश्चितच वेगळी आहे. ज्याप्रमाणे त्यांची ग्रामीण अनुभव अस्सल तसाच त्यांच्या कथाशैलीचा बाजही अस्सल आहे. इंगोलेंनी ग्रामीण जीवन, त्यातील सुख-दुखे, स्वतः अनुभवलीत, प्रत्यक्ष लोकांनी बघितलीत. त्यामुळे त्यांच्या कथेत जीवंतपणा वाटतो. त्यांच्या ग्रामीण कथेने मराठी ग्रामीण कथेची क्षितीजे निश्चितच विस्तारली गेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) यादव आनंद, १ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि समस्या, मेहता पब्लिशींग हाऊस, पुणे.
- २) डॉ. मंगला वरखेडे, १स्त्रियांचे कथालेखन, औरंगाबाद, साकेत प्रकाश.
- ३) फडके भालचंद्र, १मराठी लेखिका: चिंता आणि चिंतन, पुणे श्रीविद्या प्रकाशन.
- ४) यादव आनंद, ११९६० नंतरची सामाजिक स्थिती आणि साहित्यातील नवे प्रवाह, मेहता पब्लिशींग हाऊस, पुणे.
- ५) डॉ. बंड जयवंतराव, वऱ्हाडी माती निर्मिती, परिक्षणात्मक लेख, संपादक - विमलाबाई कुकडे, शदान्याचे मोल, परिक्षणात्मक लेखसंग्रह, सोनल प्रकाशन, दर्यापूर.

माहिती तंत्रज्ञान युगात मराठीचा विकास - काळाची गरज

प्रा. डॉ. सविता माधवराव पवार कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय, मेहकर ता. मेहकर जि. बुलडाणा.

मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा यासाठी आम्ही एकीकडे प्रयत्न करित आहोत. मराठीचे कौतुक करताना आम्ही थकत नाही. त्याचवेळी आम्ही तिला दुय्यम वागणूक देत असतो. मराठी भाषेवरील आमचा विश्वास आणि श्रद्धा आज कमी पडताना दिसत आहे. आमच्या आजूबाजूला, खेड्यापाड्यांतून येत असलेल्या इंग्रजी शाळा आज आमच्या जिद्दाळ्याचा विषय होत आहेत. मानसशास्त्रीयदृष्ट्या विचार करता शैक्षणिक उद्दिष्टांच्या दृष्टीने मातृभाषा माध्यम असण्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळापासून आजही मातृभाषा हे शिक्षणाचे माध्यम असावे की नसावे अशा प्रश्न चर्चिला जातो आणि त्याचे सोयीस्कर उत्तरही आपण शोधत असतो. मराठी माध्यमाचा प्रश्न बाजूलाच राहतो, मराठी हा विषयच पर्यायी म्हणून स्वीकारलेला आपल्याला दिसतो. विज्ञान शाखांमध्ये मराठीला पर्याय म्हणून इतर विषय आहेत. मराठीला पर्याय म्हणून माहिती तंत्रज्ञानासारखे विषय, असे निर्णयही होताना दिसतात. असे निर्णय अज्ञानमूलक आहेत. आजचे युग संगणकाचे आहे म्हणून पहिल्या वर्गापासून संगणक शिकविण्याची जशी आवश्यकता नाही तशीच इंग्रजीचे ज्ञान हवे वा ती अवगत व्हावे यासाठी पहिल्या वर्गापासून इंग्रजी विषय असणे वा इंग्रजी शाळांमधूनच शिक्षण देण्याचा अडाहास योग्य नाही. भाषा हे ज्ञान वाहून नेण्याचे माध्यम आहे. ज्ञान अवगत होणे हे महत्त्वाचे आणि कोणत्याही विषयाचे ज्ञान मातृभाषेतून जेवढ्या सहजतेने आत्मसात होईल तेवढ्या सहजतेने ते परभाषेतून आत्मसात होणे कठीण आहे. परभाषेतून जेवढा आम्ही शिकतो तेवढा ज्ञान घेणे बाजूलाच राहते आणि आमचा बराचसा वेळ आणि शक्ती परभाषा आत्मसात करण्यात खर्ची होते. ज्ञान सहजतेने मिळत नाही आणि ते मिळविण्यात आत्मियताही राहत नाही. श्री यशवंतराव चव्हाण यांनी मराठीतून शिक्षण देण्याला महत्त्व दिले आहे. त्यांनी इंग्रजीचा अट्टर केला नाही तर मराठी ही अधिक कशी संपन्न करता येईल, नव्या जगाची आव्हाने पेलण्याच्या दृष्टीने ती अधिक सक्षम कशी होईल यावर भर दिलेला दिसतो. विज्ञानक्षेत्रामध्ये ज्यांनी भरीव कामगिरी केली असे जयंत नारळीकर यांनीही मराठीतून शिक्षण घेण्यावर भर दिला आहे. त्यांच्यामते विज्ञान तंत्रज्ञानासारखे विषयही मराठीतून शिकता येतील त्यासाठी मराठीमध्ये पारिभाषिक शब्दांचा संग्रह वाढायला हवा. अर्थाला जवळचे असे काही नवीन शब्द मराठीमध्ये तयार व्हावेत. इंग्रजीतील काही शब्द मराठीने स्वीकारलेले आहेतच. मराठी परभाषेतील शब्द स्वीकारत जाईल तेवढी ती विस्तारत जाईल. मराठीच्या शुद्धीकरणाचा विचार ठेवला तर मराठी विकास पावणार नाही. नव्या युगाची आव्हाने ती पेलणार नाही. काळ बदलतो आहे त्याबरोबर मराठी भाषेनेही नव्या बदलांना सामोरे जायला हवे. मूळ स्वरूपाला धक्का लागणार नाही अशा तऱ्हेने नवी परिवर्तने तिने स्वीकारायला हवीत. तिचा शब्दसंग्रह वाढायला हवा. क्लिष्ट, उच्चारणदृष्ट्या कठिण असे शब्द लोकव्यवहारातून बाजूला पडत जातात. त्यापेक्षा परकिय शब्दाला पर्यायी साधे, सरळ व अर्थप्रवाही शब्द निर्माण करावेत वा परकिय भाषेतील शब्द मराठीने स्वीकारावेत. मराठी भाषाविकासाच्या दृष्टीने त्यांचे विचार मौलिक आहेत. रोजचे जिवन जगत असताना फारसा विचार न करता आपण काही गृहीतके स्वीकारून चालत असतो. जसे दर्जेदार शिक्षण घेण्यासाठी इंग्रजी येणे वा इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील विद्यार्थी मागे पडतात कारण त्यांना इंग्रजीमध्ये गती नसते वा इंग्रजी माध्यमातून त्यांचे शिक्षण झालेले नसते, नोकऱ्यांमध्ये टिकून राहण्यासाठी इंग्रजी येणे आवश्यक आहे. परंतु हे सारे भ्रम आहेत. वस्तुस्थिती अशी आहे की, आज आपण पाहतो स्पर्धापरिक्षांमध्ये ग्रामीण भागातील मातृभाषेतून शिक्षण घेतलेली मुले आज अग्रेसर आहेत. नोकरीसाठी व्यावहारिक इंग्रजी येणे आवश्यक आहे. त्याचा ज्ञान ग्रहणाशी संबंध असण्याचा प्रश्न नाही. त्यासाठी इंग्रजी एक भाषा म्हणून शिकण्यास हरकत नाही परंतु इंग्रजी हे माध्यम असायला पाहिजे, अशी आवश्यकता नाही. कालपर्यंत इंग्रजी माध्यमाची कास धरणारे पालक सहसा वरच्या वर्गातले असत. आता आर्थिकदृष्ट्या निम्न स्थरातले, क्वचित झोपडपट्टीत राहणारे पालक सुद्धा आपल्या मुलांना इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेत दाखल करतात. आपला आर्थिक आणि सामाजिक दर्जा उंचावेल असा आशावाद त्यामागे असतो. मराठी भाषा समृद्ध व्हावी असे वाटत असेल तर मराठी भाषकांनी मराठीची होणारी अवहेलना थांबविली पाहिजे. ती ज्ञानविज्ञानाच्या अंगाने, माहिती तंत्रज्ञानदृष्ट्या ज्ञानवाहक कशी होईल, असा प्रयत्न करायला पाहिजे. पूर्वीपासून मराठीला ज्ञान भाषेचा दर्जा मिळालेला नाही. पूर्वी ज्ञानभाषा संस्कृत होती त्यानंतर बहामनी काळात ती अरबी, फारशी, राहिली तर इंग्रजी आमदानीत ज्ञानभाषा इंग्रजी राहिली. त्यामुळे ज्ञान जनसामान्यांपर्यंत पोहचले नाही आणि मराठीही विस्तार पावली नाही. परभाषेतील ज्ञान मराठीत आणणे आणि त्यादृष्टीने तिला समृद्ध करणे मराठीच्या भवितव्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. तसेच मराठीविषयी डोळस अभिमान असावा, तिच्याविषयीचा अतिअभिमानही तिच्या विकासाला अडसर ठरू शकतो. तसे तिच्याविषयीचे चुकीचे पूर्वग्रहही तिला मारक ठरू शकतात, याची जाणिव ठेवणे आवश्यक आहे.

मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न होत आहेत. आतापर्यंत तामिळ, तेलगू, कन्नड, संस्कृत या भाषांना अभिजात भाषेचा दर्जा प्राप्त झालेला आहे. अभिजात भाषेसाठी काही निकष आहेत. जसे तिचे अस्तित्व दीड ते दोन हजार वर्षांपूर्वीचे असले पाहिजे. काळाच्या ओघात भाषा बदललेली असेल पण तिचा गाभा, चौकट, बदलताकामा नये. वेगवेगळ्या काळात भाषेची संपूर्ण वेगळी रूपे असू नयेत. तसेच भाषेतील साहित्य अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचे असावे. इतर भाषेचा प्रभाव चालेल परंतु ती स्वतंत्र भाषा असावी. मराठी या निकषावर खरी उतरते. मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा म्हणून केंद्र सरकारला अहवाल सादर करण्यासाठी मुख्यमंत्री पृथ्वीराज चव्हाण यांनी प्रसिद्ध साहित्यिक रंगनाथ पठारे यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नियुक्त

केली होती. समितीच्या अहवालानुसार मराठी भाषा संस्कृतपासून नव्हेतर वैदिकपूर्व बोली भाषांमधून जन्माला आलेली आहे. ती सात-आठशे वर्षे जुनी नव्हे तर तब्बल दोन हजार वर्षांपासूनची भाषा आहे. अभिजात भाषेसाठीचे सर्व निकष ती पूर्ण करते.

महाराष्ट्राचे राजे सातवाहन यांनी प्रतिष्ठानयेथे राज्य केले. प्राकृत भाषेला उत्तेजन दिले व पर्यायाने मराठीच्या जन्माला मदत केली. सातवाहनाला संस्कृत माहित नव्हती म्हणून त्याने प्राकृताला आश्रय दिला. सातवाहनाच्या काळात मराठी प्राकृतात 'कर्पूरमंजिरी' व 'सप्तशती' (इ. स. पूर्व १५०) यासारखी रचना झाली.

महाराष्ट्राची लोकवसाहत ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या लोकघटकांनी मिळून झाली, त्याचप्रमाणे मराठी भाषा ही निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या विशेषतः 'महाराष्ट्री' व 'अपभ्रंश' यांच्या मिश्रणाने बनली.हालाच्या सप्तशतीतील काव्यरचना ही महाराष्ट्रात प्रचलित असलेल्या लोकप्रिय काव्याचे संकलन असून त्यात 'मरहट्टु देशी भाषा' असे हा कवी आपल्या भाषेला संबोधतो. नंदराजाच्या वेळेचा शालीवाहनाचा प्रधान गुणाढ्य यांचा 'बृहत्कथा'प्राचीन मराठीतील हाल्याची 'गाथासप्तशती' प्रवरसेनाचे 'सेतुकाव्य' विजयादित्याचा सातारा येथे सापडलेला ताम्रपट, श्रवणबेळगावचा शिलालेख, बाराव्या शतकातील निर्माण झालेले धार्मिक साहित्य, धार्मिक संप्रदाय जसे महानुभावपंथ, वारकरी संप्रदाय आणि त्यांचे साहित्य, शिवाजी महाराजांच्या काळातील 'राज्यव्यवहारकोश', कृष्णाजी शामराव यांची 'भाऊसाहेबांची बखर,' वामन पंडितांची 'यथार्थदीपिका', 'सीतास्वयंवर', रघुनाथ पंडितांचे 'नलदमयंतीस्वयंवर,' श्रीधर पंडितांचे 'पांडवप्रताप', मोरोपंतांची 'आर्या', 'केकावली' इ. वाङ्मयाने मराठीमध्ये अभिजात शैली विकसित केली आहे.

मराठीला ५२ बोलीभाषा आहेत. ७२ देशांमध्ये ती बोलली जाते. भारतातील सर्व राज्यांमध्ये ती आहे. भारतात ती चौथ्या क्रमांकाची भाषा आहे. जगात बोलणाऱ्यांच्या संख्येनुसार तिचा एकोणिसावा क्रमांक लागतो. चिनची मॅडरिन ही जगात सर्वाधिक ९३ कोटी लोक बोलतात, स्पॅनिश भाषा ३८ कोटी लोक बोलतात, इंग्रजी ३६ कोटी, हिंदी २९ कोटी आणि मराठी ७कोटी लोक बोलतात. मराठी भाषा आणि संस्कृती टिकविण्याचा प्रयत्न करणे ही सर्वांची जबाबदारी आहे. मराठी भाषेला टिकविणे हे आपले स्वत्व, आपले अस्तित्व टिकविण्यासारखे आहे. आपले स्वत्व गमावून केलेली प्रगती ही मूल्यहिन ठरते. जगातील बहुसंख्य देशांची उभारणी एक भाषा - एक देश, या तत्त्वावरच झालेली आहे. भारत हा बहुभाषिकांचा देश आहे. त्यामुळे इंग्रजीला पर्याय ठरू शकेल अशी एकच एक भाषा उभारण्यामागे आपले राष्ट्रबळ कधीच एकवटू शकत नाही. आतापर्यंत सर्वच भाषा इंग्रजीशी एकेकट्या लढत राहिल्या आणि परिणामतः त्यांची पीछेहाट होत गेली. त्यामुळे इंग्रजी विरोधात लढणे वा आकांडतांडव करणे हा हेतू न ठेवता मराठीचा विकास अधिकाधिक कसा होईल हा हेतू ठेवायला हवा.

भाषा हे संवादाचे सर्वात महत्त्वाचे माध्यम आहे. संवाद मग तो प्रत्यक्ष स्वरूपातला असो वा माध्यमाद्वारे होणारा असो, मराठीचा वापर संवादामध्ये वाढायला हवा. भाषेच्या आधारावर एखादा देश निर्माण होऊ शकतो एवढे सामर्थ्य भाषेमध्ये असते. बांग्लादेशाची निर्मिती भाषेच्या आधारावर झाली आहे. भारताच्या विभाजनानंतर पश्चिम आणि पूर्व पाकिस्तान असे खंडीत राष्ट्र निर्माण झाले. त्यांचा धर्म एक असला तरी भाषा भिन्न होत्या. पश्चिमेत उर्दूचा वरचष्मा व पूर्वेची भाषा बांग्ला. पश्चिमेतील राज्यकर्त्यांनी पूर्वेवर उर्दू लादण्याचा प्रयत्न केला आणि वेगळीकिची ठिणगी पडली. आजही बांग्लादेश हा इस्लामी देश असला तरी त्याची राष्ट्रभाषा उर्दू नाही तर बंगाली आहे. गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर आणि त्यांचे रवींद्र संगीत हे त्या देशाचे आराध्य आहे. त्यांचे राष्ट्रीय कॅलेंडर ही इस्लामी नसून बांगला आहे. भाषेच्या ठिकाणी असलेले हे सामर्थ्य लक्षात घेऊन आपण मराठी भाषा अधिक समृद्ध करण्याचा प्रयत्न करायला हवा आहे. भाषेचे सामर्थ्य वाढेल परिणामी त्या भाषकांचे सामर्थ्य वाढेल. यासाठी इंग्रजीचा अट्टर करण्याची जरूरी नाही तर मराठीला अधिक बळकट करण्याचा प्रयत्न करावा.

कोणत्याही भाषेला आज पुढे जायचे असेल तर ती केवळ साहित्याची भाषा वा काव्याची भाषा असणे पुरेसे नाही. तसेच ती केवळ बोलीभाषा असणेही पुरेसे नाही तर ती ज्ञानभाषा असायला पाहिजे. स्वभाषेतून ज्ञानाची निर्मिती करणे, त्या ज्ञानाचे समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये तात्काळ वितरण करणे तसेच आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी त्या ज्ञानाचे सर्वसामान्यांसाठी सातत्याने उपयोजन करणे याबाबी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. आर्थिक आणि सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी स्वभाषेतल्या ज्ञानाचा वापर करता येण्याच्या संधी सर्वसामान्य समाजाजवळ कितपत आहेत, यावर त्या भाषेचे भवितव्य स्पष्ट होते. केवळ साहित्य, कला आणि संस्कृती यांची भाषा बनून तिचे भवितव्य उज्वल राहतेच असे नाही. तंत्रज्ञानातला अगदी प्राथमिक भाग जरी शिकवायचा असला तरी त्याला प्रतिशब्द मराठीमध्ये नाहीत. सुलभ शब्दसंपदा मराठीकडे असायला हवी.

मराठी भाषकांचे राज्य येऊनही मराठी भाषेला सन्मानाचे स्थान मिळनासे झाले आहे. १ मे १९६० साली महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर निव्वळ कर्तव्यकर्म म्हणून १४ फेब्रुवारी १९६४ रोजी मराठी ही 'राजभाषा' राहिल, असा निर्णय घेण्यात आला. शिवसेना भाजप युतीचे सरकार आल्यावर १९९५ मध्ये मराठी भाषेच्या सक्तीची अधिसूचना काढण्यात आली. कारभार इंग्रजीतून आणि नावापुरता राजभाषेचा दर्जा असा प्रकार मराठीविषयी होत आहे. राज्यकर्त्यांची ही निती लक्षात घेऊन १९८९ साली मुंबईत भरलेल्या जागतिक मराठी परिषदेत अध्यक्षीय भाषण करताना ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते वि. वा. शिरवाडकर राज्यसरकारच्या मराठी भाषेच्या उदासिन वृत्तीवर घणाघात करताना म्हणाले की, 'कागदोपत्री मराठी भाषा ही राजभाषा झालेली आहे. पण व्यवहारात तिचा हा अधिकार फारसा मान्य झालेला दिसत नाही. डोक्यावर मुकुट आणि अंगावर फाटके कपडे अशा अवस्थेत ती मंत्रालयाच्या दाराशी उभी आहे. सरकारी आणि निमसरकारी संस्थांत मराठीला अद्यापी खालच्या मानेनच वावराव लागतं.' मराठी भाषेबद्दल अभिमान असणाऱ्या या कवीबद्दल आदरभाव व्यक्त करण्यासाठी त्यांच्या वाढदिवशी म्हणजे २७ फेब्रुवारीला 'मराठी भाषा दिन' म्हणून साजरा करण्याची कल्पना जागतिक मराठी परिषदेने

१९९७ सालापासून सुरु केली आहे आणि आता २०१३ पासून हा दिवस 'मराठी भाषा गौरव दिन' म्हणून साजरा करण्याचे राज्य शासनाने ठरविले आहे. मराठी ही राज्याची मायबोली असली तरी महाराष्ट्रात हिंदी, उर्दू, सिंधी या भाषासुद्धा बोलल्या जातात. इतर भाषांचा सन्मान ठेऊन मराठीचा वापर वाढवायला हवा. सर्व शासकीय कार्यालये, विविध संस्थांचे व्यवहार, संवादमाध्यमांद्वारे मराठीचा वापर वाढायला पाहिजे. ज्यामुळे जनसामान्यांचा प्रत्यक्ष व्यवहारात सहभाग वाढेल. मराठीतून शासकीय, कार्यालयीन कामकाज झाल्यामुळे त्यांना ते कळेल परिणामी त्यांचा आत्मविश्वास वाढेल आणि ते मुख्य प्रवाहात येतील. मराठीला कोपण्यामध्ये बसावे लागणार नाही. साहित्य, नाटक आणि संगीत यामुळे मराठी भाषा ही समृद्ध झाली आहे. संवाद माध्यमांद्वारे तिचा वापर वाढला तर ती अधिक चैतन्यमय होईल.

मराठी भाषा विकासाच्या दृष्टीने काही प्रयत्न होत आहेत. राज्यात २९ नोव्हेंबर २०१० रोजी स्वतंत्र मराठी भाषा विभाग स्थापन करण्यात आला. या विभागाच्या अधिपत्याखाली भाषा संचालनालय, राज्य मराठी भाषा विकास संस्था, महाराष्ट्र राज्य मराठी साहित्य व संस्कृती मंडळ आणि मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ या संस्था आणण्यात आल्या. त्यामुळे या विभागाच्या कामाचा व्याप आणि पसारा वाढलेला आहे. राज्याचे पुढील पंचवीस वर्षांचे मराठी भाषा धोरण ठरविण्यासाठी डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांच्या अध्यक्षतेखाली एक सल्लागार समिती स्थापन करण्यात आली आहे. या समितीने या आधीच काही महत्त्वपूर्ण ठराव केले आहेत. त्यात सर्व विद्यापीठ स्तरावर व सर्व विद्याशाखांमध्ये मराठी भाषेचा किमान एक अभ्यासक्रम उत्तीर्ण होणे अनिवार्य करणे आणि राज्यातील सीबीएसई, आयसीएसई च्या शाळांमध्ये मराठी अभ्यासक्रम अनिवार्य करणे यासारख्या ठरावांचा समावेश करण्यात आला आहे.

शासनाच्या आणखी काही धोरणांचा विचार करणेही महत्त्वाचे आहे. जसे राज्यात २००४ पासून मराठी शाळांना मान्यता दिली जात नाही. २००८ ते २०११ या तीन वर्षांच्या कालावधीत नव्याने माध्यमिक व प्राथमिक शाळांची कळचेपी करताना सरकारने ८३५ इंग्रजी शाळांना परवानगी दिली. मराठी शाळा काढणे हा जणूकाही गुन्हाच ठरू लागला आहे. मराठी शाळा सुरु ठेवणाऱ्या संस्थाचालकांविरुद्ध त्यांच्या शाळा अनधिकृत ठरवून फौजदारी स्वरूपाचे फसवणुकीचे गुन्हे दाखल केले गेले आहेत. विनापरवाना सुरु करण्यात आलेल्या मराठी शाळांना अनधिकृत ठरवू नये तसेच विनाअनुदान तत्त्वावर मराठी शाळांना मान्यता देणारा कायदा लवकरातलवकर मंजूर करावा, यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. कारण आज ग्रामीण भागात वाढणाऱ्या इंग्रजी शाळा आणि त्या शाळांमध्ये वाढणारे प्रवेशांचे प्रमाण पाहता ही बाब चिंतनीय आहे. तपशीलात जावून विचार करता हा प्रश्न केवळ इंग्रजीच्या समोर मराठीच्या अस्तित्वाचाच नाहीतर बहुजनांना मुख्य प्रवाहात आणायचे का नाही असा आहे. पर्यायाने समाजाच्या विकासाचा आहे.

आजचे युग हे जागतिकीकरणचे आहे. जागतिकीकरण जसजसे गतिमान होईल, तसतसे त्या संघर्षात बरेच काही हरवणार आहे आणि बरेच काही नव्याने गवसणारही आहे. नवे ज्ञान आणि तंत्रज्ञान त्याची एक भाषा घेऊन समोर येत असते. या नव्या प्रवाहात अनेक भाषांना मरणकळा येत आहेत. युनेस्कोने केलेल्या एका पाहणीनुसार जगभरात सुमारे सात हजार भाषा असल्या तरी प्रत्येकी दोन आठवड्याला एक भाषा मृत ठरत आहे. भारतात सातशे पन्नास भाषा व साठ लिपी असल्याचा शोध डॉ. गणेश देवी यांनी लावला आहे. तर युनेस्कोने केलेल्या पाहणीनुसार सुमारे एकशे सत्तर भारतीय भाषा मरणाच्या उंबरठ्यावर उभ्या असलेल्या आढळल्या. यात पुन्हा लिपी असलेल्या आणि नसलेल्या भाषांचा समावेश आहे. आपले भाषावैविध्य इंग्रजीला पुरुन उरणारे असले तरी जागतिकीकरणाचा प्रचंड परिणाम या वैविध्यावर होतो आहे. एखादी भाषा जास्त लोक बोलतात पण तिला लिपी नसेल तर ती ज्ञानवाहक होऊ शकत नाही. मराठीच्या संदर्भात असे म्हणता येईल की तिला जागतिकीकरणाच्या आजच्या युगात टिकवून ठेवायचे असेल तर ती जास्तीत जास्त ज्ञानवाहक कशी होईल याचा विचार व्हायला पाहिजे. मराठी भाषेचे सामर्थ्य वाढावे यासाठी पुरेशी इच्छाशक्तीआमच्याजवळ असणे आवश्यक आहे. तसेच भाषेचा प्रश्न ज्ञानव्यवहाराशी संबंधित आहे याचीही जाणीव आम्ही ठेवणे जरूरीचे आहे. प्राथमिक स्तरावर शिक्षण हे मराठीतून घेणे विद्यार्थ्यांच्या आकलन क्षमतेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते. तसेच मातृभाषेतून शिक्षण घेतल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनात शाळेविषयी आणि ज्ञानाविषयी आत्मियता वाढायला मदत होते. जगामध्ये आज हजारो भाषा बोलल्या जातात वा लिहिल्या जातात. 'युनिकोड' चे तत्वज्ञान जगापुढे आले. त्यावेळेला हे लक्षात आले की, या सर्व लिप्यांचे सहअस्तित्व जर संगणकावर निर्माण करायचे असेल तर त्या सर्व लिप्यांचे 'कोडीफिकेशन' हे एका पटामध्ये - कीबोर्डमध्ये करायला पाहिजे. युनिकोड प्रकल्प ज्यावेळेला सुरु झाला त्यावेळेला मार्कडेव्हिस यांनी 'अॅपल कंपनीचा राजीनामा देऊन 'युनिकोड फाऊंडेशन' तयार केले. या माणसाने भाषांची आणि लिप्यांची अव्याहत सेवा करण्यासाठी आपले संबंध जीवन समर्पित केले. त्यांनी जो प्रचंड प्रकल्प राबवला त्यातून असे स्पष्ट झाले की, इंग्रजीच नाही तर जगातल्या हजारो लिप्या म्हणजे पर्यायाने त्या भाषा आता संगणकावर व्यवहार करू शकतील.

हा प्रचंड मोठा मराठी भाषक लोकांचा गट आहे. मराठी भाषकांचा एवढा मोठा समूह संगणक, मोबाईल फोन, टॅब्लेट व तत्सम तंत्रज्ञानाचा वापर करून मराठीतून दैनंदिन व इतर व्यवहार करण्यासाठी इच्छूक असेल तर तंत्रज्ञानासाठी ती एक मोठी बाजारपेठ उपलब्ध होऊ शकते. त्यामुळे तंत्रज्ञान देणाऱ्या कंपन्या मराठी भाषेचा वापर तंत्रज्ञानातून सुलभ करण्यासाठी तयार असणार आहेत, हे लक्षात घ्यायला हवे. त्यामुळेच माहिती तंत्रज्ञान उद्योगाने असा विचार केला की, जगातल्या १९ व्या क्रमाकांचे हे लोक आहेत. त्यांना काम्युटरवर मराठीचा वापर करता आला नाही तर आमचे तंत्रज्ञान त्या बाजारपेठेत खपणार नाही. त्यामुळे युनिकोडवर मराठी आणली गेली. त्याप्रमाणे सर्व संगणक उत्पादकांनी ते प्रमाण म्हणून स्वीकारले. त्याच्यामुळेच जागतिक बाजारातला कुठलाही संगणक हा आज मराठी भाषेत सहज वापरण्यासाठी सिद्ध आहे. याचाच अर्थ तंत्रज्ञान हे आपल्याला एक प्रकारचे व्यासपीठ देत आहे. तंत्रज्ञान मराठीवर आक्रमण करत आहे, हा दृष्टिकोन चुकीचा आहे. आपली मानसिकता आणि दृष्टिकोन बदलण्याची आवश्यकता आहे. ज्ञानाचे मराठीतील स्रोत सर्वसामान्यांपर्यंततंत्रज्ञानामार्फत उपलब्ध होऊ शकतात. सर्वसामान्यांच्या दृष्टीने तंत्रज्ञानाने दिलेली ही फार मोठी गोष्ट आहे. मराठीच्या अस्तित्वाला असलेल्या इंग्रजीच्या आव्हानाचा विचार करताना तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाला दोष देत बसणे योग्य होणार नाही. आज गुगलसारखी कंपनीही मराठीच्या सेवेला

उपस्थित झाली आहे. आज गुगल अॅडव्हॉन्स सर्च वर भाषा मराठीवर मराठीतले सगळे सर्च रिझल्ट उपलब्ध आहेत. हे आपोआप घडले नाही. ज्यावेळेला हजारो मराठी लोकांनी मराठीमधून 'ब्लॉग' वापरायला मोठ्या प्रमाणावर सुरुवात केली, आपली पोर्टल्स मराठीतून तयार करायला सुरुवात केली, आपल्या वेबसाईट्स मराठीतून तयार व्हायला लागल्या त्यावेळी हे परिवर्तन घडत गेले. आमचे पोर्टल मराठीत आहे आणि जर गुगलमधून ते सर्च होत नसेल तर त्यामध्ये गुगलचा कमीपणा आहे. आज निरनिराळ्या ब्लॉगच्या माध्यमातून विविध देशातील हजारो मराठी माणसे एकमेकांना भेटत आहेत हे प्रमाण आपण वाढवायला हवे. याचाच अर्थ मराठीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेपेक्षा जास्त आपल्या मानसिकतेचा आहे.

तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत मराठीचा वापर जसा वाढायला हवा, त्याचप्रमाणे बहुजनांना मुख्य प्रवाहात आणायचे असेल तर राजकीय, आर्थिक, प्रशासकीय सर्व व्यवहार मराठीतून व्हायला हवे. आज शासकीय व्यवहाराची भाषा मराठी झाली असली तरी साध्या सोप्या आणि निरनिराळ्या ब्लॉगच्या माध्यमातून विविध देशातील हजारो मराठी माणसे एकमेकांना भेटत आहेत. हे प्रमाण आपण वाढवायला हवे. याचाच अर्थ मराठीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेपेक्षा जास्त आपल्या मानसिकतेचा आहे. तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत मराठीचा वापर जसा वाढायला हवा त्याप्रमाणे बहुजनांना मुख्य प्रवाहात आणायचे असेल तर राजकीय, आर्थिक, प्रशासकीय, सर्वच व्यवहार मराठीतून व्हायला हवेत. आज शासकीय व्यवहाराची भाषा मराठी झाली असली तरी साध्या सोप्या मराठी भाषेतील शब्दांपेक्षा संस्कृतप्रचुर किंवा संस्कृतोद्भव अशा दुर्बोध व उच्चारायला अवघड अशा शब्दांचा वापर केला जातो. सहजपणे जिभेवर रूढतील आणि अर्थबोध होईल अशा शब्दांचा उपयोग करायला हवा. त्याचप्रमाणे जर एखाद्या क्षेत्रामध्ये, व्यवहारामध्ये, एखाद्या तंत्रामध्ये वा कौशल्यामध्ये पारंगत व्हायचे असेल तर आपल्याला सफाईदार इंग्रजी येणे आवश्यक आहे, असा जो समज आम्ही करून घेतला आहे, तो दूर करायला हवा. कारण त्यामुळेच इंग्रजीचा प्रभाव आमच्या शालेय शिक्षणावर आज वाढत आहे. त्यातही इंग्रजी अध्यापनामागे एक मुलभूत चूक होत आहे. ज्या पद्धतीने शाळांमध्ये इंग्रजी शिकविली जाते, ती भाषा शिकविण्याच्या दृष्टीने अत्यंत अशास्त्रीय अशी पद्धत आहे. आमच्या इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये इंग्रजी हा विषय संभाषणकेंद्री नसून व्याकरणकेंद्री बनविण्यात आला आहे. शिक्षक सामान्यतः इंग्रजीतून बोलून कधीच शिकवत नाहीत. ते विद्यार्थ्यांशी मराठीतून संभाषण करतात, म्हणून मुलेही इंग्रजी बोलू शकत नाहीत इंग्रजी भाषा आत्मसात करणे ही चुकीची वा अयोग्य गोष्ट नाही. उलट एकापेक्षा अधिक भाषा अवगत असायलाच हव्यात. व्यक्ती हा बहुभाषक असावाच. पण इतर भाषा अंगीकारत असताना मराठीला गौण लेखणे चुकीचे आहे. 'भाषेचे प्रश्न हे इतर प्रश्नांच्या मानाने गौण आहेत, दुय्यम स्वरूपाचे आहेत ही कल्पनाच मुळात बरोबर नाही. भाषा हे समाजाच्या जीवन विकासासाठी आधारभूत आणि सनातन असे तत्त्व आहे. भाषा जेव्हा नष्ट होते तेव्हा समाजाचे अस्तित्त्वच समाप्त होते', मानवी जीवनात भाषेचे महत्त्व विशद करणारे हे विचार कुसुमाग्रज यांनी १९६४ मध्ये गोव्यात भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या व्यासपीठावरून मांडले होते. मराठी भाषक समाजाच्या विकासासाठी, अस्तित्वासाठी आणि संस्कृतीरक्षणासाठी मराठीला अग्रस्थान देणे, तिला समृद्ध करणे आवश्यक आहे.

आज चांदगापासून बांधारपर्यंत मराठी भाषेचा विस्तार झाला आहे. मराठी बोलणारा माणूस अरबी समुद्रानजिकच्या कोकणापासून ते झाडीपट्टी समजल्या जाणाऱ्या छतीसगडच्या सीमेपर्यंत आहे. या लोकांनी बोलीतून भाषा समृद्ध केली आहे. भाषेला नवे पैलू पाडायचे असेल तर अनेक भाषेतील शब्द मराठीने स्वीकारले पाहिजे. आज संवादमाध्यमे वाढली आहेत. कलाक्षेत्राचा विस्तार झाला आहे. टी. व्ही., रेडिओ, इंटरनेट व ऑनलाईन यांसारख्या संवादमाध्यमांतून भाषा समृद्ध कशी होईल यादृष्टीने प्रयत्न व्हायला हवा. मराठी भाषेच्या विकासाच्या दृष्टीने या क्षेत्रांचा उपयोग करून घेणे आज आवश्यक आहे. इंग्रजी भाषा हा आमच्या प्रगतीच्या आणि मराठीच्या प्रगतीच्या मार्गातला अडसर होऊ शकत नाही. तंत्रज्ञान तशा दृष्टीने प्रगत होत आहे. या तंत्रज्ञानाच्या संदर्भात आमची मराठी मानसिकता बदलली पाहिजे. ती कालानुरूप कशी होईल याचा विचार केला पाहिजे. यासाठी आम्ही प्रत्येक व्यवहार मराठीतून करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. बाजारात, शाळेत, महाविद्यालयात, ऑफिसमध्ये, कोर्टात, सरकारी कार्यालयात, दवाखान्यात मराठीतून बोलले पाहिजे. मराठीतून एसेमेस, चॅट करणे, इ-मेल, ब्लॉग, व्हिडिओ व्हायलर व्यवहार केला पाहिजे. घरामध्ये बोलताना, मुलांशी बोलताना मराठीतून बोलायला हवे. स्वतःला मराठीतून व्यक्त करायला हवे. मराठी भाषेच्या समृद्धीसाठी जे जे श्रेयस्कर ठरेल ते करण्याचा मराठी भाषकाकडून प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :

- १) भाषाविवेक : मंगेश विठ्ठल राजाध्यक्ष
- २) लोकमत, अकोला, ९ फेब्रुवारी २०१३
- ३) पुण्यनगरी, अकोला, २७ फेब्रुवारी २०१३

कृष्णा सोबती का ऑचलिक उपन्यास – 'जिंदगीनामा' में संस्कृति दर्शन

डॉ.हेमलता श्याम पाटील (माने) हिंदी विभाग श्रीमती ए.आर.पाटील कन्या महाविद्यालय,इचलकरंजी., जि.कोल्हापूर

.हमारा देश कृषिप्रधान है। भारत में प्राचीन काल से खेती यह प्रमुख व्यवसाय रहा है। खेती करनेवाले लोग देहात में रहते हैं। वे लोग अनपढ़ होते हैं। आर्थिक दृष्टि से कार्यक्षम नहीं होते। खेती पर देश की अर्थव्यवस्था निर्भर होती है। इसीपर लोगों का जीवन अवलंबित होता है। यहाँ रहनेवाले लोक अज्ञानी, भोले-भाले और रुढ़ि परंपरा को मानते हैं। इन लोगों में धर्मांधता और अंधविश्वास अधिक होता है। इनमें उँच-नीच, जात-पाँत की भावना अधिक रहती है। ग्रामों में जमींदार, सेठ साहूकार, पूँजीपति, मांत्रिक-तांत्रिक, साधू-महाराज आदि लोग सदियों से अत्याचार, अन्याय करते आ रहे हैं। ग्रामीण यह शब्द ग्राम से बना है। छोटे-से भूभाग में इक्कटा होकर कुछ लोग रहते हैं। ऐसे भूभाग को ग्राम कहा जाता है। भारत देश ऐसेही ग्रामों से बना हुआ है। भारत की अस्सी प्रतिशत जनता ग्रामों में बसी हुई है। अपनी जीविका वे खेती से चलाते हैं। इसके साथ पशु-पालन जैसे छोटे-छोटे व्यवसाय भी करते हैं।

प्राचीन काल से ग्राम भारतीय समाज व्यवस्था का एक आधारभूत एवं महत्वपूर्ण अंश रहा है। ग्राम शब्द का अर्थ – हिंदी शब्द सागर में दिया है। इसका अर्थ है – छोटी बस्ती, गाँव, मनुष्य के रहने का स्थान। भारत के प्रत्येक संस्कृति क्षेत्र में आकार और जनसंख्या के अनुसार अपने प्रदेश के गाँवों का वर्गीकरण करने के लिए अपनी एक अलग नामावली हो गयी है। उत्तर प्रदेश और मध्य प्रदेश के हिंदी प्रदेशों में गाँव और कस्बों में सामान्यतः भेद किया जाता है। दक्षिण में गम्पु, माजरा तथा ग्राम आदि भेद किए गये हैं। गम्पु में थोड़ी झोपड़ियाँ होती हैं। माजरा में उससे कुछ बड़ा गाँव होता है और ग्राम में ही मुख्य बस्ती होती है। तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी के मराठी विश्वकोश के अनुसार – “अपने खेतों के रहकर स्वतंत्र या सामूहिक रूप से खेती करनेवाले खेतिहरों की स्थायी बस्ती को ग्राम कहा जाता है।” तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी- मराठी विश्वकोश, भाग-5, पृ.353इ संस्कृत और प्राकृत में ‘ग्राम’ शब्द का प्रयोग जातियों के विश्रामस्य के लिए हुआ है। डॉ.ज्ञान अस्थाना – हिंदी उपन्यासों में ग्राम समस्याएँ पृ.33इ

❖ ‘जिंदगीनामा’ उपन्यास में ग्रामीण जीवन—इस उपन्यास में पंजाब के अंचल की कथा है। भारत और पाकिस्तान के राजनीतिक मानचित्रों की सरहद से मुक्त पाँच नदियों के आव से झिलमिलाने पंजाब के अंचल की कथा है। गुजरात जिले के खारियों तहसील के घोडिया गाँव की यह कथा है। जहाँ स्वयं लेखिका रहा करती थी। ‘जिंदगीनामा’ की ऑचलिक संस्कृति में काश्तकारों की मेहनत और फौजी जवानों की जवाँमर्दी एक-दूसरे में घुली गयी है।

स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद लोकतांत्रिक शासन आ गया। उसमें विशेषतः ग्राम और ग्रामीण लोगों के हित कल्याण और रक्षा संबंधी तत्व निहित हैं। उसमें अनुसार ग्राम विकास को महत्व दिया है। सरकारने नये प्रकल्प-योजनाएँ बनाकर कार्यवाही शुरु की है। लेकिन इसकी कार्यवाही ठीक ढंग से नहीं हो पायी। ग्रामों तक कई योजनाएँ पहुँची नहीं। इसकी कारण ग्रामों का विकास पिछ्छे पड गया। ‘जिंदगीनामा’ उपन्यास के ग्रामवासी लोग अंग्रेजी राज को अच्छा मानते हैं। वे कहते हैं। “सच पूछो तो अंग्रेज के राज की सौ बरकते। लोगों को सुख का सौंस तो आया। गर्क जाने आए दिन के हो हल्ले और खून खराबे तो खत्म हुए।” कृष्णा सोबती – जिंदगीनामा पृ.220इ इस तरह ग्रामों के विकास नहीं हो पाये।

हमारे कृषि प्रधान देशों में ग्रामों को महत्व दिया है। गरीबी, अज्ञान, अंधविश्वास के कारण परंपरागत ढंग से खेती की जाती है। इसी कारण उससे अच्छी फसल नहीं मिलती। किसान अंधविश्वास होने के कारण वह फसली की ओर उतना ध्यान नहीं देता था।

❖ कृषक का अंधविश्वास—हमारा कृषक अंधविश्वास की ओर झुकता नजर आ रहा है। प्रकृति पर खेती अवलंबित रहती है। आज प्रकृति भी अनिश्चित हो गई है। ग्रामों में लोग खेती के साथ दुग्ध-व्यवसाय या पशुपालन करते हैं। उससे भी ग्राम का विकास नहीं हो गया। जिंदगीनामा में लोग खेती अल्लाह की देन मानते हैं। वे कहते हैं “याद रखो, जमीन अल्लाह की है। अल्लाह जिसे चाहता है उसे उसको वारिस बनाता है।” कृष्णा सोबती – जिंदगीनामा पृ.200इ अनिश्चित प्रकृति के कारण वह खेती में प्रगति नहीं कर सके। वे गरीब थे। जैसे – “पूछो सिर की पगडी और हल पंजाबी छोड के जट्ट किसान के पास और ज्यादा रखा ही क्या है।” कृष्णा सोबती – जिंदगीनामा पृ. 181इ

❖ प्राकृतिक बदलाव—प्राकृतिक बदलाव के कारण खेती से अच्छी उपज नहीं हो रही है। कभी अकाल पडता है, तो कभी बाढ आ जाती है। इसीसे खेती पर बुरा असर हो जाता है। इससे ग्रामों की हालत बिगड जाती है। इस स्थिती का चित्रण जिंदगीनामा उपन्यास में चित्रित किया गया है। जैसे “बादशाहों पानी इतना ही बरसे कि ज्वार अपने ठीक-ठाक रहे। पार के साल इतना पडा कि खेत की भाकरबी लग गई थी।” कृष्णा सोबती – जिंदगीनामा पृ.276इ खेती को जितना पानी चाहिए उतना बरसना चाहिए। लेकिन हर साल ऐसी स्थिति नहीं होती। इससे गाँव की स्थिति बिगड जाती है। लोगों को जीवन जीना मुश्किल हो जाता है। गाँव के शेट, साहूकारों से उन्हें कर्ज लेना पडता है। किसान का कर्ज बोझा कम नहीं होता तो उसकी जमीन हडप करते हैं। वे अपनी जमीन साहूकार को लिखकर देते हैं। कर्ज का सूद बढ जाता है। इसी कारण जमीन साहूकार हडप करता है। गरीब किसान साहूकार शाहजी से बार-बार कर्ज लेते हैं। किसान साहूकार को व्यासपारी मानते हैं। पर इसका असर साहूकार पर बिल्कुल नहीं होता।

❖ शहर की ओर आकर्षित—स्वतंत्रता के बाद शहरों में बदलाव आ जाता है। वहाँ औद्योगीकरण हो जाता है। इसका परिणाम गाँवों में होनेवाले छोटे-छोटे कुटी उद्योग बंद हो जाते हैं। ग्राम के लोग शहर की ओर आकर्षित हो जाते हैं। ग्राम के जवान नगर की चकाचौंध की ओर आकर्षित होकर नगर जाने लगते हैं। ग्राम उजडने लगता है। इस उपन्यास बीबी का पुत्र भी नगर जाता है। वहाँ बहुत पैसा कमाता है। जैसे “बच्ची, अनोखा का पुतर काबुल जा सुच्ची दरियाई वालों के पास जा लगा। रुपयों की मूट मिलने लगी।” कृष्णा सोबती – जिंदगीनामा पृ.219इ शहर में ग्राम से अधिक पैसा मिलता है। यहीं आकर्षित ग्राम के युवा के सामने आज जाती है। ग्राम का नाई